

Д. С. Гречко

Озброєння та військова справа населення сіверськодонецького Лісостепу у кінці VI—IV ст. до н. е.

Важливе стратегічне положення у східноєвропейському Лісостепу займає басейн Сіверського Дінця. Це обумовлено безпосереднім сусідством одночасно з кількома регіонами, які були заселені як спорідненими, так і ворожими племенами. Крім того, на даній території перетиналися важливі торговельні шляхи — Муравський Шлях та Геродотівський шлях у країну аргіпеїв. Подібний географічний детермінізм відбився на етнокультурній історії регіону в давнину, зробивши її динамічною та різноманітною. Все це примушувало місцеве населення періодично вести війни, здебільшого захисного характеру. Тому від належного озброєння, продуманої тактики та стратегії залежало існування та розвиток племен у період розкладу первісних та формування ранньокласових суспільств.

Довгий час сіверськодонецький Лісостеп вирізнявся з-поміж сусідніх регіонів малою кількістю зброї у похованнях [1, с. 31; 2, с. 14]. Це відображало невеликі масштаби дослідження курганів у регіоні. Становище суттєво змінилося разом з розкопками поховань знаті в останні десятиріччя. Оперативним відгуком на суттєве збільшення джерельної бази стало створення зводу, який увібрав у себе всі відомі на той час дані щодо поховальних пам'яток раннього залізного віку сучасної Харківщини. Його автори О. В. Бандуровський та Ю. В. Буйнов при характеристиці інвентаря поховань детально описали всі категорії озброєння, які були тоді відомі [3, с. 75–94]. Л. І. Бабенко всебічно аналізує чисельні предмети озброєння у монографії, яка присвячена характеристиці Пісочинського курганного могильника [4, с. 69–97].

Найчисельнішою категорією знахідок серед поховального інвентаря сіверськодонецьких курганів скіфського періода є предмети озброєння, які були зустрінуті у 54 % поховань кінця VI—IV ст. до н. е. Вони були обов'язковою приналежністю практично всіх місцевих поховань людей чоловічої статі. Відомий лише один випадок поховання жінки з сагайдачним набором стріл (поховання № 2 у кургані № 9 біля с. Старий Мерчик) [3, с. 75].

Лук із стрілами у населення сіверськодонецького Лісостепу наприкінці VI—IV ст. до н. е. був основним видом наступального озброєння. Вістря стріл були зустрінуті у 77 похованнях із зброєю (89 %). Сагайдаки виготовлялися з берести, шкіри чи з дерева та обтягувалися шкірою. Набори стріл сіверськодонецьких поховань по хронологічним періодам були детально охарактеризовані О. В. Бандуровським у вищезгаданій колективній монографії [3, с. 82–87].

Стріли довжиною 0,45–0,47 м були виявлені в курганах № 3 і 11 Старомерчанського могильника, які датуються IV ст. до н. е. Ширина сагайдаків у пізньоскіфський час коливається від 0,12 до 0,17 м. У жодному похованні поки що не були виявлені які-небудь кістяні або металеві застіжки клапанів сагайдаків. У той же час у кургані № 6 біля с. Старий Мерчик і № 32 біля с. Пісочин були виявлені золоті дугоподібно

вигнуті пластини. О. В. Бандуровський вважає, що це були деталі кришок витягнутої овальної форми, якими закривалося устя сагайдаків [3, с. 82]. Іншої точки зору дотримується А. І. Бабенко, який вважає, що дані золоті бляшки використовувалися в якості звичайної пластинчастої аплікації [4, с. 83]. Деякі сагайдаки мали перегородки, які розділяли простір для стріл на два чи три відділи [4, с. 84].

Переважає більшість вістрь стріл з місцевих курганів зроблена з бронзи. У значно меншій кількості зустрічаються залізні та кістяні вироби. Вістря стріл сіверськодонецьких курганів кінця VI—IV ст. до н. е. повністю збігаються з виділеними А. І. Мелюковою хронологічними групами для цього часу: друга половина VI—перша половина V в. до н. е. (друга група по А. І. Мелюковій), друга половина V—початок IV в. до н. е. (третья група по А. І. Мелюковій), середина IV—початок III ст. до н. е. (четверта група по А. І. Мелюковій). У зв'язку з цим, розглянемо лише окремі характерні комплекси вістрь стріл, що відповідають зазначеним основним хронологічним групам*.

Друга хронологічна група вістрь стріл представлена декількома комплексами. Особливою типологічною розмаїтістю відрізняється набір стріл, що походить із зруйнованого в с. Санжари кургану (рис. 1, 1–20). Трилопатеві вістря стріл розподіляються на 5 типів: з пірамідальною голівкою та виступаючою втулкою (рис. 1, 2–5), із трикутною голівкою, схованою втулкою та поглибленнями на лопатях, так звані «базисні» (рис. 1, 6–9), з пірамідальною голівкою та невеликими поглибленнями на лопатях (рис. 1, 10–12), опорновтульчасті з широкою основою, зрізаними під гострим кутом кінцями лопатей і довгими поглибленнями, що підкреслюють внутрішню втулку (рис. 1, 13–15), з баштоподібною голівкою, що виступає над втулкою та зрізаними під прямим кутом до неї кінцями лопатей (рис. 1, 16–18).

Всі залізні наконечники стріл із цього комплексу мали плоскі голівки під трикутної в плані форми й порівняно довгі втулки (рис. 1, 19–20).

Настільки ж строкатими в типологічному відношенні були всі сагайдачні набори цього часу з курганів Протопопівського могильника. Найбільший інтерес тут викликає набір стріл, знайдений у кургані № 5 третьої чверті V ст. до н. е. З 142 вістрь стріл 98 відносяться до 4, 5, 6 і 10-му типам другого відділу. Крім них, тут були знайдені тригранні наконечники із глибоким вирізом у основі граней, у наслідок чого кінці граней утворювали шипи (тип 9) [6, с. 6].

Поховань, у яких були зустрінуті вістря стріл третьої хронологічної групи, у басейні Сіверського Дінця небагато. Кінцем V—початком IV в. до н. е. впевнено можна датувати кургани № 5 біля с. Веселе, № 9 біля с. Пісочин, № 2 біля с. Мала Рогозянка та № 3 та 12 Старомерчанського могильника [3, с. 85].

У сіверськодонецькому Лісостепу, як і у всьому Північному Причорномор'ї, в цей час безроздільно панують трилопатеві й тригранні вістря стріл легких пропорцій. У зазначених комплексах переважають наконечники стріл 3-го, 4-го та 6-го типів з відділу трилопатевих, рідше зустрічаються трилопатеві наконечники 10-го типу.

Серед стріл 4-го типу найпоширенішими були вістря, які мали гостру пірамідальної форми голівку з поглибленнями на лопатях (рис. 1, 42–43). Наконечники третього типу представлені сьомим варіантом. Вони мають досить масивну голівку та втулку більшої довжини, ніж ті, які використовувалися в попередньому періоді (рис. 1, 44–45). Наконечники 10-го типу — баштоподібні, з виступаючою втулкою й загостреними кінцями граней (рис. 1, 46–48).

Частіше почали зустрічатися тригранні вістря стріл. Наприклад, у кургані № 9 біля с. Пісочин з першого сагайдака, що містив 123 стріли, 88 відносяться до 8-го типу III відділу. Вони мають правильну пірамідальну форму з вирізом або П-подібними поглибленнями в основі (рис. 1, 49–51). У другому сагайдаці з цього ж

* Типологія та хронологічні групи вістрь стріл далі наводяться за розробками А. І. Мелюкової [5, с. 9–11, 19–28].

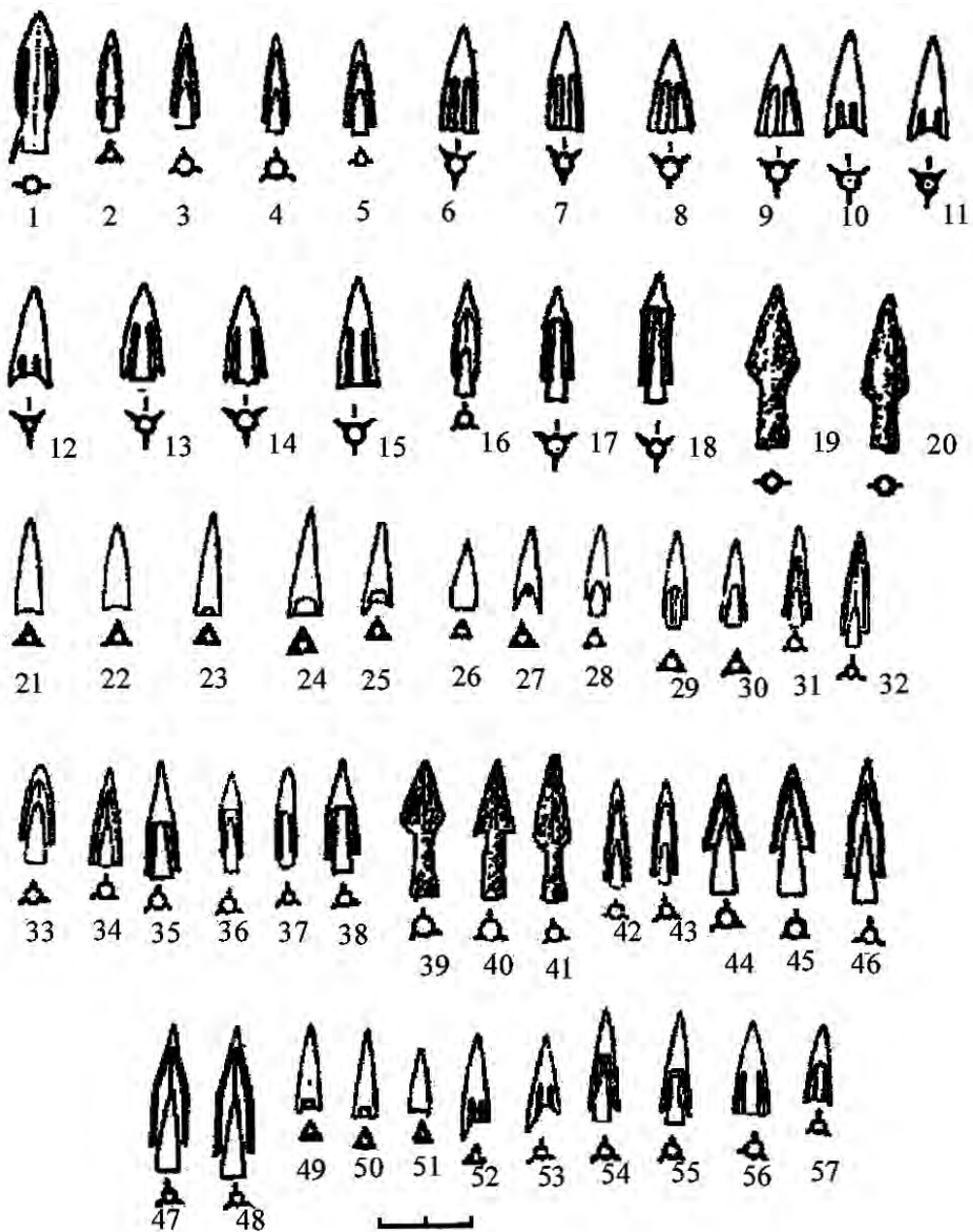

Рис. 1. Вістря стріл із сіверськодонецьких поховань кінця VI—IV ст. до н. е.

поховання з 136 стріл, більшість вістрь представляють 4-й варіант 6-го типу третього відділу. Це вузькі легкі стріли з трикутною в плані голівкою з поглибленнями в основі й одним витягнутим кінцем лопаті, який загострений у вигляді шипа (рис. 1, 52–53).

У значно меншій кількості зустрічаються вістря стріл 2-го варіанту 3-го типу (рис. 1, 54–55). Одиначними екземплярами представлені базисні вістря (тип 5) із двома високими поглибленнями на гранях, що підкреслюють сховану втулку (рис. 1, 56–57). Залізні та кістяні вістря стріл у курганах кінця V—першої половини IV ст. до н. е. поки що не знайдені.

Вістря стріл четвертої хронологічної групи в цілому мало чим відрізняються від наборів стріл попереднього періоду. Найбільш виразні серії другої половини IV—початку III ст. до н. е. походять з аристократичних поховань Пісочинського та Старомерчанського могильників, а також рядових поховань поблизу м. Люботина та Великої Гомільши. У непограбованих похованнях цього часу було знайдено від 30 до 200 і більше стріл. Поховання місцевої аристократії звичайно супроводжувалися двома сагайдачними наборами.

Особливо широке поширення з середини IV ст. до н. е. одержали невеликі тригранні пірамідальні вістря зі схованою втулкою (відділ III, 8-й тип) (рис. 1, 21–25). Лише в одиначних екземплярах грані зрізані під тупим кутом до основи (рис. 1, 26). Зрідка зустрічаються наконечники 9-го типу (рис. 1, 27).

Одночасно із тригранними стрілами зі схованою втулкою використовувались тригранні стріли витягнутих пропорцій з виступаючою втулкою й шипами на кінцях лопатей (типи 2 і 3) (рис. 1, 28–30).

У відділі трилопатевих найчастіше зустрічаються вістря стріл 4-го типу (рис. 1, 31–32). Значно менше було знайдено виробів 3-го й 6-го типів (рис. 1, 33–34). Судячи з комплексу з кургану № 11 Старомерчанського могильника, у пізньоскіфський час продовжують використовуватися вістря стріл з баштоподібною голівкою та різним оформленням граней (рис. 1, 35–38).

У багатьох сагайдачних наборах четвертої хронологічної групи зустрічаються одиначні трилопатеві залізні наконечники стріл з довгою втулкою. Їхні голівки в плані мають трикутну або гостролисту форму (рис. 1, 39–41).

Результати спектрального аналізу вказують на те, що вістря стріл кінця VI—IV ст. до н. е. зроблені виключно із олово-свинцевих сплавів. Наприкінці V—початку ст. до н. е. з'являються перші вироби, відлиті з свинцево-олов'яних сплавів. Більшість вістрь стріл другої половини IV ст. до н. е. було зроблено з свинцево-олов'янистої бронзи та лише інколи при їх виготовленні використовувався сплав с переважанням олова над свинцем [3, с. 86–87]. Засвідчена результатами спектрального аналізу зміна характеристики сплаву та відповідно і ваги вістрь стріл свідчить про зміни у будові лука протягом всього скіфського періоду.

Списи та дротики найчастіше зустрічалися у похованнях місцевої знаті та лише у двох випадках у курганах пересічних представників сіверськодонецького суспільства цього періоду.

Списи, форму яких можливо встановити, в сіверськодонецьких похованнях V—IV ст. до н. е. знайдені у 13 похованнях та представлені 18 екземплярами. У похованнях верхівки зустрічається по два списи, часто у супроводі 1–3 дротиків. Форма вістря списів практично не відрізняється від загально скіфських форм [5, с. 35–44].

Три списа першої половини V ст. до н. е., які були знайдені у кургані № 1 (1973 р.) та № 3 (2 екз.) Протопопівського могильника відносяться до I відділу 3 типу 3 варіанта (за А. І. Мелюковою) (рис. 2, 1–3). У похованні вершника у кургані № 3 цього некрополя довжина обох списів від вістря до краю втоку складала 2,15 м [6, с. 5].

Більшість списів кінця V—IV ст. до н. е. відносяться до II відділу з гостролистими вістрями з ребром (рис. 2, 12–16) та без нього (рис. 2, 6–11, 17–18). Три

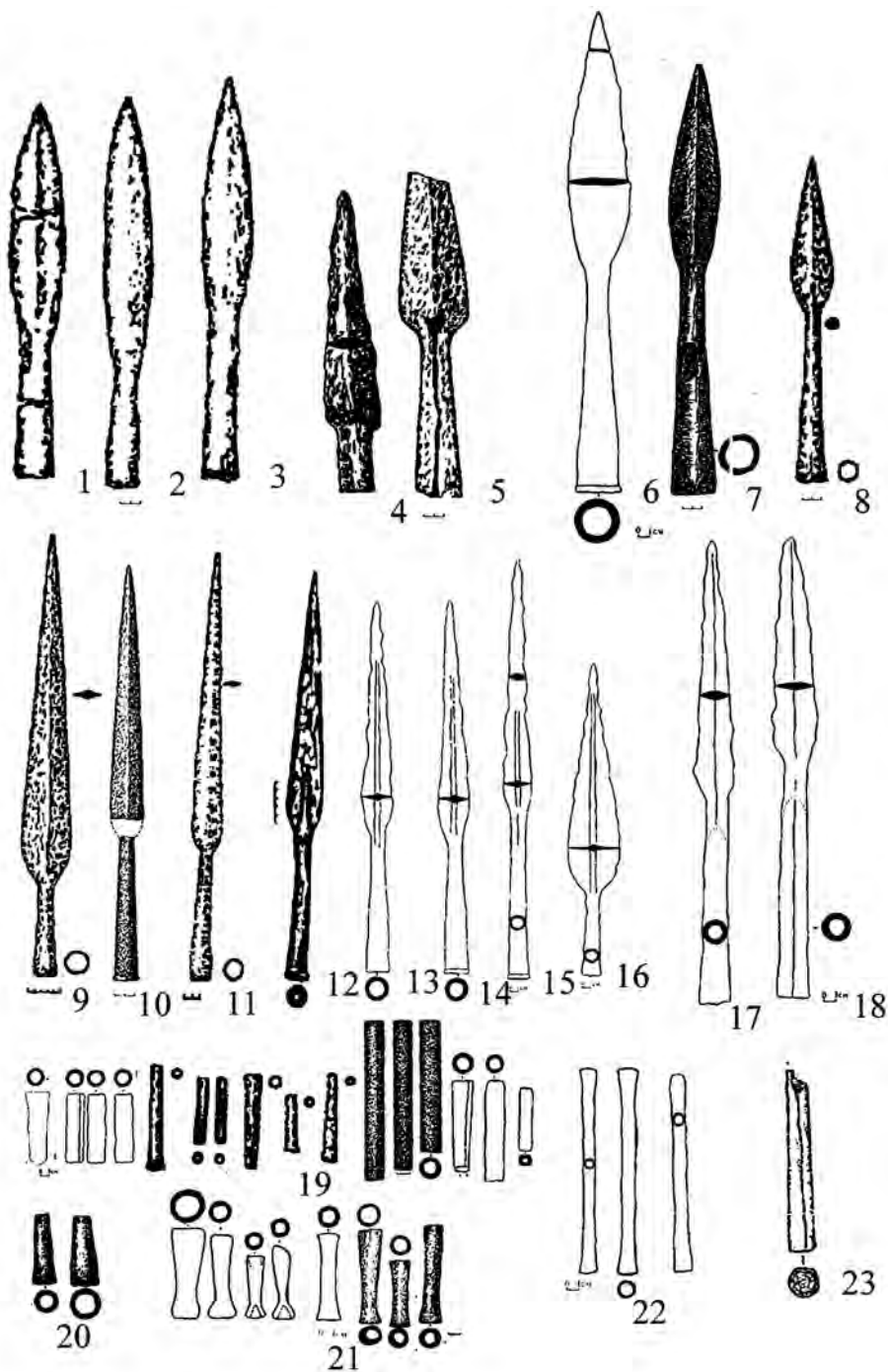

Рис. 2. Списи та втоки з сіверськодонецьких поховань кінця VI- IV ст. до н. е.

1 – Протопопівка, к. № 1 (1973 г.); 2–3 – Протопопівка, к. № 3; 4 – Соломахівка, к. № 19; 5 – Санжари, к. 1; 6 – Пісочин, к. 6; 7 – ур. Круглик, к. 1; 8–9 – Старий Мерчик, гр. 3, к. 3; 10 – Старий Мерчик, гр. 3, к. 11; 11 – Старий Мерчик, гр. 3, к. 12; 12 – Мала Рогозянка, гр. 1, к. 2; 13–14 – Пісочин, к. 16; 15–16 – Пісочин, к. 25; 17–18 – Пісочин, к. 9; 23 – Островецьківка, к. 3

екземпляри без ребра з порівняно коротким пером та довгою втулкою можна віднести до II відділу, 2 типу, 1 варіанту (рис. 2, 6–8). Подібні списи характерні для середньодонського Лісостепу [5, с. 41]. До рідких типів відносяться екземпляри з кургану № 1 біля с. Санжари та № 19 в ур. Соломахівка, які відносяться до III відділу (за А. І. Мелюковою). Вони мають прямі грані пера, які різко переходять у втулку під тупим кутом (рис. 2, 4–5). Датуються подібні екземпляри IV ст. до н. е. [5, табл. 13, рис. 7–9]. У кургані № 19 в ур. Соломахівка вдалося встановити довжину списа, яка складає 1,55 м [7, с. 162]. Більшість вістрь списів мають довжину 0,4–0,48 м (13 екз.), два вироби більші за розміром — 0,52 м та 0,68 м. Три вістря списів мали розміри 0,22–0,33 м, два з яких знайдені у похованнях пересічних представників місцевого суспільства того часу.

Дротики були зустрінуті виключно у похованнях IV ст. до н. е. 7 разів та представлено 13 екземплярами. Ще один дротик був знайдений на поверхні біля кургану № 16 Пісочинського могильника. Дванадцять екземплярів мали жалоподібне вістря (рис. 3, 1–12), а інші два дротики — листоподібне (рис. 3, 13, 19). У кургані № 6 Пісочинського могильника вдалося встановити довжину двох дротиків, яка складала 1,92 м [4, с. 87]. У п'яти випадках з семи дротики були знайдені разом із списками. До того ж у п'яти похованнях IV ст. до н. е. були знайдені залізні гаки для носіння списів і дротиків та для підвішування їх у могилі.

Втоки представлені 42 залізними екземплярами. Циліндричні вироби були зустрінуті 27 разів (64 %) (рис. 2, 19), рюмкоподібні — 8 (19 %) (рис. 2, 21), конічні — 4 (10 %) (рис. 2, 20), у вигляді довгої циліндричної трубки — 3 (7 %) (рис. 2, 22).

Взагалі, списи, дротики чи втоки від них були знайдені у 33 похованнях зі зброєю нашої вибірки (38 %).

У сіверськодонецьких похованнях кінця VI—IV ст. до н. е. було знайдено 9 мечів та кинджалів. Ще в двох курганах знайдені фрагменти лез. У похованнях кінця VI—початку IV ст. до н. е. знайдені кинджали із брускоподібним наверхшам та метеликоподібним перехрестям (0,48 м) (рис. 3, 23), кинджал (0,4 м) (рис. 3, 18) та меч (0,57 м) з антеноподібним наверхшам та метеликоподібним перехрестям (рис. 3, 24), меч з антенним пазуреподібним наверхшам та псевдотрикутним перехрестям (рис. 3, 17). У похованнях IV ст. до н. е. знайдено три мечи з брускоподібним наверхшам та псевдотрикутним перехрестям (0,55 м) (рис. 3, 16, 21, 22), меч із наверхшам у формі сплющеного овалу та аналогічним перехрестям (0,56 м) (рис. 3, 20). Одним екземпляром представлений кинджал синдо-меотського типу (0,45 м) (рис. 3, 25). Таким чином, 6 мечів мали довжину 0,55–0,57 м, цього навіть трохи не вистачає, щоб називати їх короткими мечами [8, с. 160]. Три кинджали мали довжину 0,4–0,47 м. Мечи таких розмірів не пристосовані до кінного бою, але двічі були зустрінуті у похованнях вершників (Старий Мерчик, к. № 3, Пісочин, к. № 5). Вірогідно, ці мечі були символами влади та використовувалися в бою як винятки.

Захисне спорядження у сіверськодонецьких похованнях кінця VI—IV ст. до н. е. було знайдено у 8 похованнях місцевої верхівки. У п'яти випадках предмети захисного обладунку були знайдені у похованнях піхотинців, тричі — вершників. Характер знахідок дозволяє лише припустити, що це були панцири з опліччями чи панцири-нагрудники. Кнеміди були знайдені у 4 похованнях IV ст. до н. е. (рис. 3, 14–15). Лише один раз вони доповнювали панцир (Велика Гомольша, к. № 11), двічі супроводжували поховання легких піхотинців, один раз — вершника з довгим вістряем списа (0,68 м). Щит був зафіксований один раз (Пісочин, к. № 6). Він мав розмір 0,88×0,4 м. Ворварки були знайдені у похованнях зі зброєю у 20 випадках (23 %) і жодного разу не були знайдені у виключно жіночих похованнях.

Простежується деякий зв'язок місцевого населення з середньодонським (рюмкоподібні втоки, сьюльгами, списи з довгими втулками) [4, с. 158].

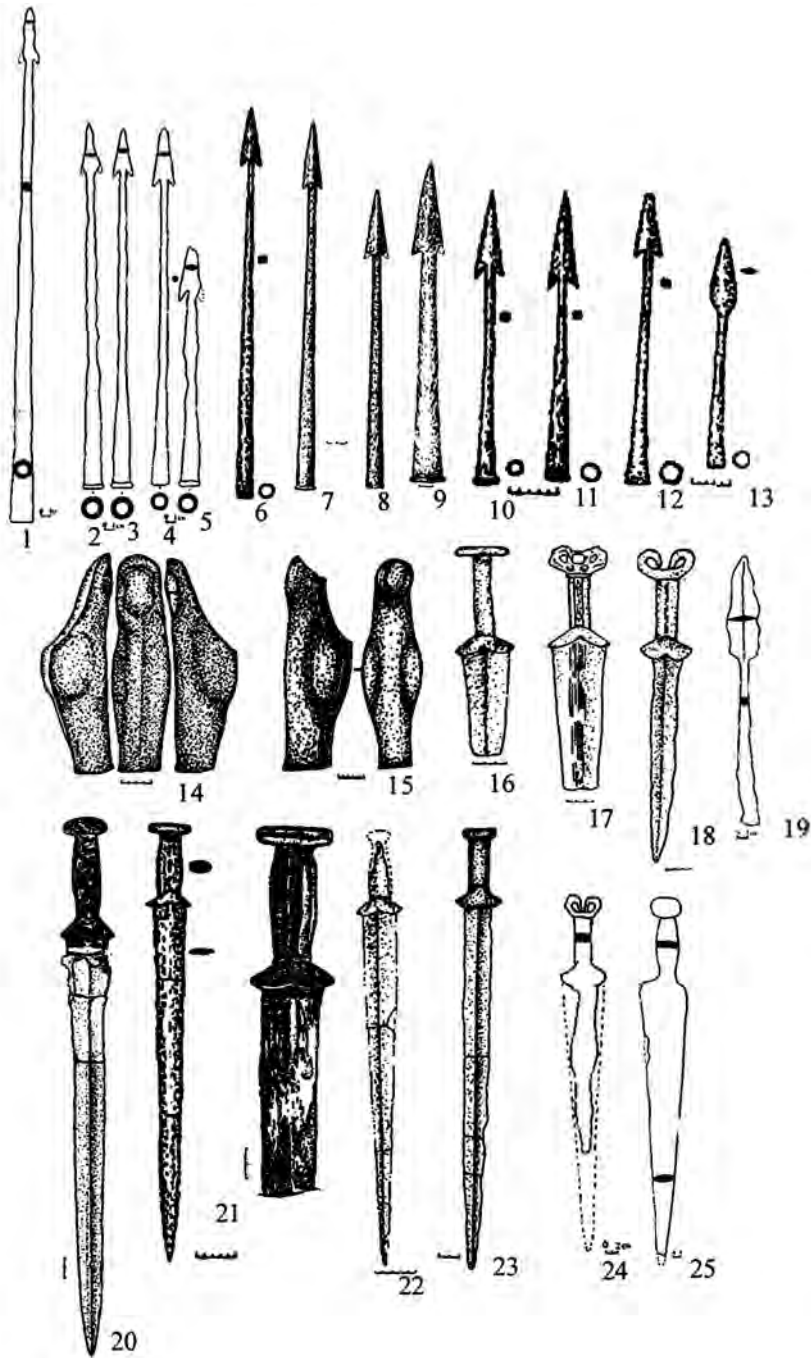

Рис. 3. Предмети озброєння з сіверськодонецьких поховань кінця VI–IV ст. до н. е.

1 – Пісочин, к. 9; 2–3 – Пісочин, к. 6; 4–5 – Пісочин, к. 18, № 1; 6, 10–11, 15, 21 – Старий Мерчик, гр. 3, к. 3, № 1; 7–8, 14, 20 – Старий Мерчик, гр. 3, к. 11; 9 – Старий Мерчик, гр. 4, к. 4; 12–13 – Старий Мерчик, гр. 3, к. 12; 16 – Снежків; 17 – Волоська Балаклійка; 18 – Велика Гомільша, к. 5; 19 – Пісочин, к. 16 (пм); 22 – Циркуни; 23 – Санжари; 24 – Пісочин, к. 5; 25 – Пісочин, к. 20

Знайдені у сіверськодонецьких курганах на сьогодні предмети озброєння практично повністю співпадають із знахідками у синхронних лісостепових пам'ятках, що підтверджує тезу щодо високого ступеня уніфікації матеріальної культури місцевого населення V—IV ст. до н. е. Це не дозволяє зараз виділити локальні особливості предметів озброєння сіверськодонецьких воїнів цього часу.

Структуру сіверськодонецького війська V—IV ст. до н. е. можна уявити, ґрунтуючись на аналізі інвентаря поховань. Хоча, безумовно, «поховальну» зброю не можна вважати точним відображенням того спорядження, яке мав воїн за життя, оскільки на склад поховального інвентаря впливав цілий ряд факторів [9, с. 73–75]. Однак обережний підхід до оцінки вихідних даних, не абсолютизація, а прагнення побачити за ними виявлення загальних тенденцій, дозволяє підійти до висновків, які мають реальну історичну основу. Але ця реконструкція все ж таки, враховуючи пограбованість більшості поховань та значну кількість ще не розкопаних курганів, має попередній характер та буде корегуватися разом з розширенням джерельної бази. Взаємозустрічаємість різних категорій озброєння та кінського спорядження наведена у табл. 1.

Таблиця 1

Зброя у сіверськодонецьких похованнях кінця VI—IV ст. до н. е.

Категорії озброєння та зброя	Кількість комплексів	%
Стріли	44	51
Стріли та спис (дротик чи вток)	14	16
Спис чи дротик (вток)	9	10
Стріли та зброя	8	9
Спис та зброя	1	1
Стріли та меч	2	2
Стріли, захисний обладунок, спис (дротик, вток), зброя	3	3
Стріли, захисний обладунок, спис (дротик, вток), меч (чи без меча)	5	6
Стріли, спис (втоки), акінак, зброя	1	1
УСЬОГО	87	100

Спочатку кілька слів про динаміку змін у структурі війська протягом V—IV ст. до н. е. До кінця V ст. до н. е. у похованнях не фіксується присутність важкоозброєних воїнів. Взагалі, потрібно відзначити малу кількість поховань другої половини VI—V ст. до н. е. у сіверськодонецькому Лісостепу, значне зменшення активності використання дружинних некрополів Посулля [10, с. 71–79].

Протягом кінця V—IV ст. до н. е. після відносної стабілізації становища контингенти місцевих військових формувань складались переважно з піхоти (85 %) та в меншій мірі — кінноти (15 %). Це вказує на рукопашний бій як основний тактичний прийом. Найбільш раціональною тактикою для вищеприписаного війська було використання городищ у якості схованок для не боєздатного населення та майна, у той час як військо зустрічало ворога в полі. Слід враховувати і те, що перебування війська за стінами городищ, відкривало можливість паплюженню могил пращурів.

Узагальнена характеристика структури сіверськодонецьких військових підрозділів наведена в табл. 2.

Структура війська сіверськодонецького населення кінця VI—IV ст. до н. е.

Рід військ	Кількість	%
Легка піхота	69	80
Важка піхота	5	5
Легка кіннота	9	10
Важка кіннота	4	5
УСЬОГО	87	100

Примітка: піхота 85 %, кіннота — 15 %.

Цікаво те, що місцева еліта, з якої складалась найбільш боєздатна частина війська, у V—першій половині IV ст. до н. е. була важкоозброєними вершниками, а у другій половині IV ст. до н. е. з'являється важка піхота та більш як вдвічі переважає за чисельністю аналогічну кінноту. Ці зміни, імовірно, свідчать про зміну акценту у тактиці бою. Збільшення ролі піхоти та рукопашного бою у IV ст. до н. е. і у степових скіфів вже відмічали дослідники [11, с. 39]. Це може підтверджувати тезу Л. І. Бабенко про участь лісостепових дружин разом із степовими скіфами у військових кампаніях на території Північного Причорномор'я. На це, зокрема, вказує і синхронне зростання кількості високопрестижних речей у похованнях [4, с. 202].

Підрозділи важкоозброєних дружинників склалися з представників місцевої верхівки (10 %), яка в свою чергу була розділена на кілька родів (Старий Мерчик, Пісочин). Їх представники у кінці VI—IV ст. до н. е. контролювали певні частини сіверськодонецького Лісостепу разом з його пересічним населенням та при необхідності збирали з нього ополчення. Сіверськодонецькі важкоозброєні вершники, як і середньодонські [12, с. 22], не використовували мечей у своєму арсеналі. Їх основним озброєнням ближнього бою були довгі списи, а дальнього — лук і стріли. Вони відповідають IV соціальній групі середньодонського суспільства цього часу [13, с. 43].

Легку кінноту та піхоту складали представники більш нижчих прошарків місцевого населення (40 %). Краще озброєна частина з цих воїнів, імовірно, входила до місцевих дружин. Основним озброєнням цих воїнів, окрім лука та стріл були легкі списи та дротики, іноді меч чи кинджал. Вони відповідають II соціальній групі середньодонського суспільства цього часу [13, с. 43].

Решту війська складало ополчення з рядового населення (50 %), озброєного луком і стрілами. Фортифікаційні та інші роботи проводилися всім працездатним землеробським населенням. Знахідки у похованнях підлітків вістрь стріл можуть бути пов'язані з раннім залученням дітей до війни та (або) з ранніми строками військової підготовки [4, с. 180].

Потрібно відзначити, що хоча дружина (привілейована соціальна група) вже сформувалась, але майже загальна озброєність чоловічого населення вказує на ще міцну родову структуру, щонайменше у землеробського населення. Взагалі матеріали поховань підтверджують досить високий рівень соціального розвитку лісостепового населення скіфського періоду [14, с. 27].

Л. І. Бабенко у розділі, який присвячено соціальній характеристиці похованих у Пісочинському могильнику, вказує на те, що значну частку серед рядових воїнів складали вихідці з іншого етнічного середовища [4, с. 179]. Дослідник спирається на те, що троє похованих були орієнтовані головою на захід (к. № 16, 20, 28) та один — на північ (к. № 14). Стосовно поховання у катакомбі (к. № 28) це припустимо. Незрозуміло чому Л. І. Бабенко не вказує на загальновідомий факт, що західне

орієнтування небіжчиків є досить розповсюдженим у сіверськодонецьких некрополях пізньоскіфського часу (15%) [3, с. 41–42]. Тому ми вважаємо, що не було значної кількості вихідців з іншого етнічного середовища у військових контингентах сіверськодонецького населення пізньоскіфського часу.

Організація захисту поселень складає невід’ємну частину військової справи населення регіону, що розглядається. На сьогодні відомо 17 сіверськодонецьких городищ (рис. 4, 1). Ми вважаємо, що час появи частини сіверськодонецьких городищ має бути однаковим для кількох з них та має бути пов’язаним з порушенням стабільності у Північному Причорномор’ї. Навряд чи укріплення виникали хаотично при відсутності будь-якої загрози, оскільки їх спорудження вимагає великої кількості матеріальних та людських ресурсів. Потреба у створенні городищ або укріплення селищ у землеробського населення сіверськодонецького Лісостепу виникла наприкінці VI ст. до н. е. В цей час з’являються укріплення в урочищі Городище, Караванське, Червоносівське, укріплюється Люботинське селище. Саме середньоскіфський час (друга половина VI—V ст. до н. е.) був періодом масового виникнення та функціонування городищ у Правобережному Лісостепу, де подібне явище не фіксується ні у попередню, ні у наступну епоху [15, с. 19].

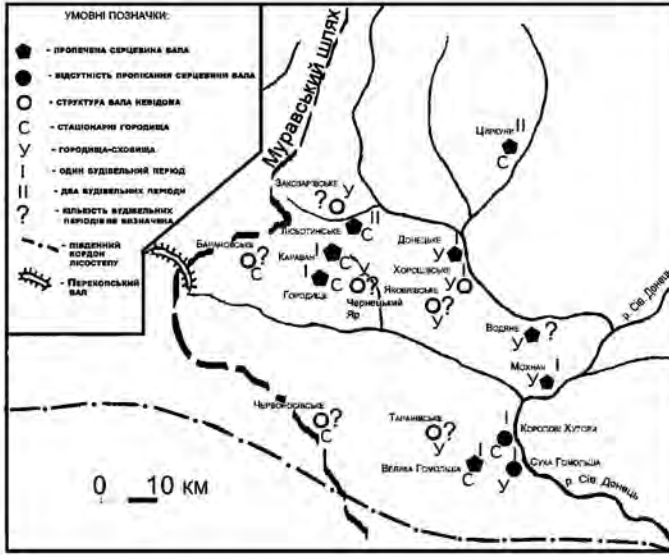
Невипадково саме в цей період відбувається порушення стабільності у степах Північного Причорномор’я, яке було пов’язане з появою нових орд номадів [16, с. 109; 17, с. 150]. Це відповідає третій, «північно-причорноморській» хвилі кочових скіфів за С. А. Скорим [18, с. 83–84].

Як ми бачимо, у відповідь на степову агресію місцеве сіверськодонецьке племінне угруповання проводить укріплення поселень, які були розташовані поблизу Муравського шляху. Скоріш за все, саме в цей час було зведено і Перекопський вал [19, с. 22].

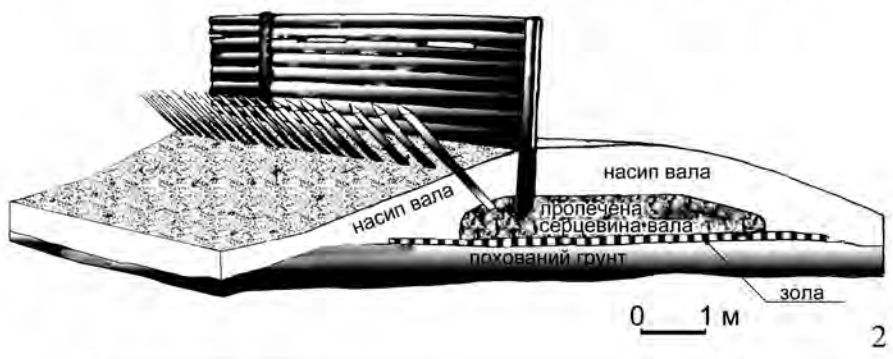
Значна частка городищ концентруються у верхній течії річок Мжа та Мерофа поблизу м. Люботин та територіально тяжіють до Муравського Шляху, який проходив поруч. Інша велика група укріплень знаходиться по правий берег річок Уди, Сіверський Дінець та на їх правих притоках. Цікаво, що у першій групі городищ з 7 укріплень лише одне є сховищем, всі інші мали постійне населення та були центрами сільських округ. Друга група з 11 городищ включає 9 сховищ. Це дуже нагадує захисну лінію, яка проходила по східним та південно-східним кордонам місцевого племінного угруповання. Останні дослідження першого передгороддя городища в уроч. Городище вказують на те, що воно використовувалося в якості загону для худоби [20, с. 24–25]. Подібні укріплення (городище в ур. Городище) виділяються великими розмірами та значними незаселеними площами. Вони розташовувались в глибині території далеко від кордонів, на яких в цей час було неспокійно. Ми згодні з А. П. Медведевим [21, с. 62–63], що цей тип городищ, як і тимчасові поселення, пов’язані з рухливими скотарями — місцевою верхівкою, нащадками скіфів перших хвиль [18, с. 88–89]. Схожі за призначенням укріплення були виділені серед прикордонних городищ південно-східної Русі X—XIII ст. Вони, на думку дослідників, належали кочовим конфедератам та розташовувалися біля шляхів на ділянках, які придатні для випасу худоби [22, с. 105].

Сіверськодонецькі укріплення вже давно привертають увагу дослідників [23, с. 85–124; 24, с. 150–168]. В історії вивчення захисних споруд городищ скіфського часу в східноєвропейському Лісостепу можна виділити два основних напрямки. Вони вже були неодноразово проаналізовані. Так, у світлі новітніх досліджень, бачення І. В. Фабриціус обпалених прошарків в серцевині валів на поселеннях раннього залізного віку як результату фортифікаційної технології є більш обґрунтованим, ніж трактування їх наявності Б. А. Шрамко як наслідків пожеж оборонних споруд [25, с. 112–114].

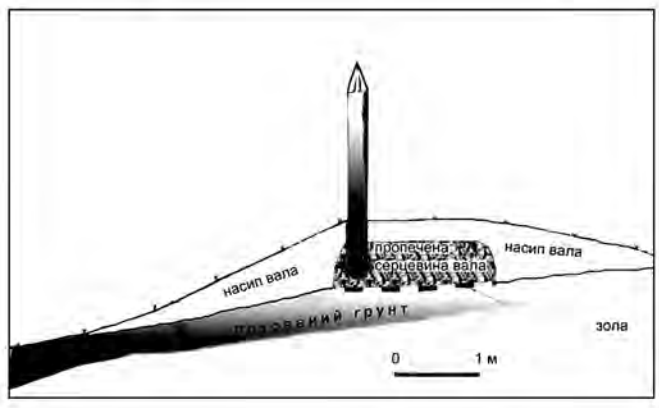
На сьогодні були досліджені захисні споруди 11 городищ лісостепової частини басейну Сіверського Дінця скіфської доби. Характерною ознакою оборонних систем

1

2

3

Рис. 4. Сіверськодонецькі городища скіфської доби
 1 – сіверськодонецькі укріплення кінця VI- IV ст. до н. е.; 2 – реконструкція захисних споруд Циркунівського городища;
 3 – реконструкція захисних споруд Мохначанського городища.

сіверськодонецьких городищ є наявність у центральній частині вала серцевини з обпаленої глини (вал передмістя городища Караван, Велика Гомільша, Мохнач, Донецьке, Люботинське, Циркуни, Водяне).

Реконструкція та посилення укріплень робилися в разі об'єктивної необхідності за умови виникнення загрози навколишньому населенню. Необхідно відмітити, що на сьогодні ми фіксуємо другий будівельний період лише як реконструкцію лінії оборони, яка була створена в першому періоді (Циркунівське городище) [26, с. 15–16]. Тобто, ми бачимо, як правило, лише відновлення та незначне посилення старих ліній без застосування докорінно нових будівельних прийомів фортифікаційної архітектури. Цей факт також є показником розвитку виробничих сил та загального стану суспільства на другому етапі існування городищ. За час між першим та другим будівельними періодами не просліджується значної зміни тактики і стратегії військового мистецтва, що могли б вплинути на зміни фортифікаційної архітектури. Загалом дані укріплення мають основне призначення як тимчасова схованка і розраховані вони, перш за все, на витримування облоги. Вони не пристосовані для ведення ефективного фланкуючого обстрілу під час здійснення штурму. Даний прийом забезпечується лише ламаною лінією укріплень або виступами веж. Всього цього на укріпленнях означених городищ не простежується. Це свідчить, що вони були призначені, перш за все, для захисту від військ кочових народів, які, як відомо, не мали звичаю надовго зупинятися біля штучних перешкод — фортифікацій. Сила кочовиків була в кінному війську, а штурм укріплень змушував би їх злазити з коня. Всі ці фактори не відповідали звичним для них прийомам ведення бойових дій. Тим самим укріплення осілого населення змінювали баланс сил шляхом примусу ворога змінити звичну тактику дій, нав'язуючи йому свою схему ведення бою: втрачалися раптовість нападу кочовиків, ініціатива та унеможлиблювалося використання ними звичних для них тактичних прийомів.

Взагалі сіверськодонецькі фортифікації відносно характеру влаштування надвальних дерево-грунтових конструкцій можна поділити на три типи. До першого типу належать городища, що мають частокіл з вертикально розташованими впритул один до одного стовпами (рис. 4, 3). Другий тип городищ характеризується закладними конструкціями з горизонтально закладеними колодами у вертикально вкопані на певній відстані стовпами (рис. 4, 2). Третій тип складають укріплення у вигляді двох паралельно розташованих стін закладної конструкції і забутовкою між ними [27, с. 18, рис. 7]. В той же час ми можемо спостерігати, що всі означені пам'ятки мають спільні риси внаслідок загального стратегічного та тактичного призначення цих споруд, використаного матеріалу та будівельних прийомів. До спільних рис відноситься й система побудови оборони, що виражена в загальному плануванні споруд та їх розташуванні, а також у побудові однакового профілю ліній оборони. Все це свідчить про добру освіченість населення басейну Сіверського Дінця із загальними принципами фортифікаційного мистецтва, вмиле застосування прийомів будівництва, що спиралося на місцеві будівельні матеріали.

Тактика місцевого населення, як набір озброєння, визначалася характером ворога. Фортифікації, як вже відзначалося, були розраховані на витримування короткочасної осади номадів. У кінці VI—першій половині IV ст. до н. е. місцева верхівка, нащадки скифів перших хвиль, продовжували використовувати «батьківську» тактику. Вирішальна роль відводилася кінноті. У сіверськодонецькому Лісостепу зафіксована мала кількість поховань вершників. Але, судячи з наявних на сьогоднішній день даних, ми вважаємо сіверськодонецький Лісостеп східною частиною союзу племен Дніпровського Лівобережжя з центром у Більському городищі. Таким чином, імовірно, і військо у разі небезпеки збиралося єдине. У похованнях у басейнах річок Ворскли та Сули поховання вершників представлені краще — випадків (40 %) та 14 (78 %) відповідно [10, с. 71–80; 28, с. 82–109; 19,

с. 141–155; 29, 7–99; 30, с. 7–47; 31, с. 4–20]. Якщо врахувати кількість поховань воїнів Дніпро-Донецького Лісостепу (трохи більше 100) і у степу в кінці VI—початку IV ст. до н. е. (124 випадки) [32, с. 206–344], паритет у озброєнні та тактиці, уміння місцевих землеробів будувати міцні укріплення, фактор «свого поля», то не здається таким неможливим те, що місцеві племена змогли захистити від степовиків свої володіння в середньоскіфський час.

В цей період, дивлячись на поширення у війську Дніпро-Донецького Лісостепу важкоозброєної кінноти (11 випадків) можливо погодитись з дослідниками, що в цей час місцеві племена використовували компактне вишукування кінноти. Подібна тактика найбільш ефективна для боротьби з вершниками [12, с. 23].

Ситуація змінюється у IV ст. до н. е., у сіверськодонецькій дружині починає переважати важкоозброєна піхота. Про імовірні причини цього явища було сказано вище, але важко сказати, які саме прийоми ведення бою були запозичені і як вони були адаптовані до місцевої військової системи. На цей час зміни відбулися і у способі життя та тактиці бою степових скіфів, які були однією з найбільших загроз для населення Лісостепу. У похованнях IV ст. до н. е. відбувається зменшення кількості списів, дротиків, мечей у похованнях воїнів-лучників. Це свідчить не тільки про зміну тактики бою [33, с. 118], а й про докорінні зміни образу життя (перехід до напівкочового скотарства), швидке зубожіння населення, зменшення ролі війни у житті скіфського суспільства [34, с. 19]. Про це яскраво свідчить кількість вершників у скіфському війську в кінці VI—IV ст. до н. е. — 115 (6 %) легких та 45 (2 %) важких кінних воїнів проти 151 (7 %) важкого піхотинця [32, с. 206–344]. Поховання вершників у могильнику Мамай-Гора були зустрінуті всього 8 разів (6 %) [34, с. 19]. Піхота в цей час суттєво переважає, як про це свідчать і писемні джерела [35, XX. 22].

Лісові племена юхнівської культури не становили суттєвої загрози для населення лівобережного Лісостепу V—IV ст. до н. е. Навпаки, юхнівське населення будувало укріплення для захисту худоби від лісостепових рухливих скотарів. Сліди нападів фіксуються на багатьох городищах, практично по всій території [36, с. 31]. Але все ж таки північний кордон лівобережного Лісостепу був укріплений захисною лінією, яка проходила по верхів'ям Псла, Ворскли та Сіверського Дінця [24, с. 151, рис. 1].

Таким чином, ефективна військова система дозволила населенню сіверськодонецького Лісостепу відстояти незалежність та тримати паритет у відносинах із степовиками. Цьому сприяло, скоріш за все, не тільки вмiла організація захисту, а також те, що інтереси скіфів більше привертало Північно-Західне Причорномор'я, а ніж східноєвропейський Лісостеп. Пам'ятки Правобережжя постраждали більше, оскільки були найближчим тилом при проведенні компаній степовиків.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Либеров П. Д.* Памятники скифского времени бассейна Северского Донца//МИА. — 1962. — № 113.
2. *Шрамко Б. А.* Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1953.
3. *Бандуровский В. А., Буйнов Ю. В.* Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). — К., 2000.
4. *Бабенко Л. И.* Песочинский курганный могильник скифского времени. — Х., 2005.
5. *Мелюкова А. И.* Вооружение скифов//САИ. — 1964. — Вып. Д1–4.
6. *Бородулин В. Г.* Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 1976 году//Науковий архів ІА НАН України. — 1976/52.

7. Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина//Люботинское городище. — Харьков, 1998.
8. Гаврилюк Н. О. Меч//Словник-довідник з археології. — К., 1996.
9. Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий//СА. — 1986. — № 1.
10. Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968.
11. Блаватский В. Д. О стратегии и тактике скифов//КСИИМК. — 1950. — Т. XXXIV.
12. Ворошилов А. Н. Копьеносцы в войске скифского времени на Среднем Дону//Древности 2005. — Х., 2005.
13. Березуцкий В. Д. Курганы скифского времени лесостепного Дона (к реконструкции социальных отношений). — Воронеж, 1995.
14. Шрамко Б. А. Археология раннего железного века Восточной Европы. — Х., 1983.
15. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
16. Алексеев А. Ю. Скифская хроника. — СПб., 1992.
17. Виноградов Ю. А., Марченко К. К. Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации//СА. — 1991. — № 3.
18. Скорый С. А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2003.
19. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.
20. Буйнов Ю. В. Отчет о раскопках памятников скифского периода у с. Огульцы Валковского района Харьковской области в 2003 г.//Науковий архів ІА НАН України. — 2003/97.
21. Медведев А. П. Ранний железный век лесостепного Подонья: археология и этнокультурная история в I тыс. до н. э. — М., 1999.
22. Моргунов Ю. Ю. Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси//Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава, 1990.
23. Фукс М. Про городища скитської доби на Харківщині//Зап. ВУАК. — 1931. — Т. 1.
24. Моруженко А. А. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII—III вв. до н. э.//СА. — 1985. — № 1.
25. Гречко Д. С., Свистун Г. Є. Захисні споруди городища біля с. Водяне на Харківщині//Археологічні відкриття в Україні у 2002–2003 рр. — К., 2004.
26. Гречко Д. С. Отчет об исследовании памятников скифского времени у сел Протопоповка и Циркуны на Харьковщине в 2005 году//Науковий архів ІА НАН України.
27. Шрамко Б. А. Люботинское городище//Люботинское городище. — Х., 1998.
28. Ковпаненко Г. Т. Племена скифського часу на Ворсклі. — К., 1967.
29. Кулатова И. Н., Луговая Л. Н., Суфруненко А. Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — М.; Полтава, 1993.
30. Бойко Ю. Н., Берестнев С. И. Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский вариант скифского времени). — Х., 2001.
31. Бойко Ю. Н., Берестнев С. И. Новые исследования курганного могильника у с. Купьеваха (препринт). — Х., 2005.

32. Черненко Е. В., Бессонова С. С., Болтрик Ю. В., Полин С. В., Скорый С. А., Бокий Н. М., Гребенников Ю. С. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. — К., 1986.
33. Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991.
34. Андрух С. И. Оружие скифских захоронений могильника Мамай-Гора//Старожитності степового Причорномор'я та Криму. — Запоріжжя, 2004. — Т. XI.
35. Диодор. Историческая библиотека//ВДИ. — 1947. — № 4.
36. Каравайко Д. В. До причин появи городищ юхнівської культури//Від Кімерії до Сарматії. — К., 2004.

Summary

D. Grechko. *Armament and military science of the population who lived in forest-steppe area at the Severskij Donets River at the end of VI—IV centuries BC*

The most numerous category of artefacts among sepulchral equipment of Scythian barrows at the Severskij Donets River is armament that was found in 54 % of barrows (the end of VI—IV BC). The armament that has obtained to date coincides with the artefacts from synchronous forest-steppe monuments. This fact confirms the thesis about high degree of material culture unification of residential population in V—IV BC. It does not permit now to choose local peculiarities of the Severskij Donets soldiers' armament at this time.

During the end of V—IV BC the contingents of local military units consisted of infantry mainly (85 %) and cavalry (15 %). Excavation of fortification system attests sufficient quality of fortification art that the population had.

Thus effective military system allowed the population of Severskij Donets forest-steppe to assert the independence and to be in parity with the neighbours.

